

مقدمه‌ای بر تاریخ معماری

آذربایجان

از حجر تا قجر

www.ketab.ir

محمود اوریا

سر شناسه	: اوریا، محمود، ۱۳۶۵ -
عنوان و پدیدآور	: مقدمه‌ای بر تاریخ معماری آذربایجان از حجر تا قجر / محمود اوریا،
مشخصات نشر	: تبریز: اختر، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۵۸۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۷-۶۵۳-۰
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا	
موضوع	: معماری - ایران - آذربایجان
موضوع	: آذربایجان - آثار تاریخی
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۴ الف ۸ / ۱۳۸۷ NA
رده بندی دیویی	: ۷۲۰ / ۹۵۵۳
شماره کتابخانه ملی	: ۳۹۸۰۱۸۳

نشر اختر

مقدمه‌ای بر تاریخ معماری آذربایجان از حجر تا قجر

محمود اوریا

ناشر: نشر اختر

چاپ اول ۱۳۹۳ / ۵۸۴ صفحه / قطع وزیری / ۵۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۷-۶۵۳-۰

مرکزفروش: تبریز- اول خیابان طالقانی، روبروی مصلی، نشر اختر

تلفن: ۰۹۱۴۱۱۶۸۹۷ و ۰۴۱-۳۵۵۵۳۹۳

قیمت: ۲۸۰۰۰ تومان

فهرست

۱۰	تشکر و قدردانی
۱۱	پیشگفتار
۱۲	مقدمه

۲۱	عصر حجر و آیین‌های کهن در آذربایجان
۲۲	سایت قوبوستان
۲۴	غار ازیح
۲۶	تپه‌ی زانغه
۳۱	تمدن کورا-ارپس
۳۲	یانیق تپه
۳۶	ارتنه و حماسه‌ی گیلگمش
۴۰	سلسله‌های پادشاهی کهن حدود ۲۷۰۰ تا ۵۵۰ پ م
۴۶	منابع

۴۹	شیوه‌ی میترا
۶۴	معابد
۶۴	معبد ورجووی مراغه
۶۷	معبد اباذر
۶۸	معبد بادامیار (قدمگاه)
۷۱	مجموعه‌های مسکونی
۷۱	روستای صخره‌ای حیلور
۷۴	روستای صخره‌ای کندوان
۷۹	روستای بینا کوهول بستان آباد
۸۱	نمر خزان بستان آباد
۸۳	مقابر
۸۵	گور دخمه فخریکا آذربایجانغربی
۸۶	مقبره‌ی صخره‌ای شیرین و قره‌اد
۸۶	مقبره‌ی صخره‌ای دکان داود
۸۷	مقبره‌ی صخره‌ای قنزقاپان
۸۹	مقابر آلتین تپه
۹۲	دخمه‌ی سنگر ماکو
۹۴	منابع

شيوه‌ی ماننا (ماد)----- ۹۹

- ۱۱۲----- تپه‌ی حسنلو
- ۱۱۶----- کاخ-معبد حسنلو
- ۱۲۲----- جام حسنلو
- ۱۲۴----- تپه قلايچی
- ۱۲۵----- کاخ-معبد قلايچی
- ۱۲۸----- زبویه
- ۱۳۱----- خانه در معماری مانناها
- ۱۳۳----- گودین تپه
- ۱۳۶----- نوشیجان تپه
- ۱۴۳----- مجموعه‌ی باباجان
- ۱۴۴----- صلیبا چلیبا
- ۱۴۵----- منابع

شيوه‌ی اورارتویی----- ۱۵۱

- ۱۵۲----- سنگ نوشته‌های اورارتویی
- ۱۵۴----- سنگ نوشته‌ی روسای دوم
- ۱۵۴----- سنگ نوشته‌ی سقین دیل ورفلی
- ۱۵۴----- سنگ نوشته‌ی رازلیق سراب
- ۱۵۵----- سنگ نوشته‌ی نشیبان
- ۱۵۶----- سنگ نوشته‌ی داش تپه
- ۱۵۶----- سنگ نوشته‌ی کله‌شین (کیود)
- ۱۵۹----- سازه‌های آبی (گول باراز)
- ۱۵۹----- ویژگی‌های سازه‌های آبی اورارتوها
- ۱۶۰----- دیواره‌ی مستقیم
- ۱۶۱----- دیواره‌ی قوس‌دار
- ۱۶۳----- دیواره‌ی مرکب
- ۱۶۴----- سدهای دوجداره
- ۱۶۶----- سد روسای
- ۱۶۸----- میدان گؤلؤ
- ۱۷۰----- کانالهای هدایت آب شرب
- ۱۷۰----- کانال آبی متوا
- ۱۷۱----- کانال فرهاد
- ۱۷۲----- مجموعه‌های مسکونی - نظامی
- ۱۷۵----- مجموعه‌ی بسطام (باسدام)
- ۱۸۲----- مجموعه‌ی وهرام
- ۱۸۳----- مجموعه‌ی آرگیشتی (اربونی)
- ۱۸۵----- کاخ - معبد‌های اورارتویی
- ۱۸۵----- موساسیر (مصه‌صیر)

۱۸۸	توپراق قلعه
۱۸۹	آلتین تپه
۱۹۲	معبد روباز آلتین تپه
۱۹۴	تالارهای ستوندار (آباداناها)
۱۹۵	آبادانای آرماویر و آراین برد
۱۹۷	آبادانای آلتین تپه
۱۹۹	پی سازی
۲۰۱	سیستم های دیوارکشی
۲۰۱	دیوارهای ساده بدون عناصر تقویتی
۲۰۱	دیوارهای برجدار با پشتبندهای متناوب
۲۰۴	دیوارهای برجدار با فواصل یکسان
۲۰۶	طوبه بندی و گوشه سازی
۲۰۸	زهکشی آبهای سطحی
۲۰۹	صفه یا سکو
۲۰۹	قلعه های اورارتویی
۲۰۹	قنر قلعه سی انواوغلو
۲۱۰	اوزون تپه
۲۱۱	قلعه ی امیر محمد
۲۱۲	قلعه ی انواوغلو
۲۱۴	قلعه ی صوفیان
۲۱۵	عقرب تپه
۲۱۶	منابع

۲۲۱	آتروپاتنا و البانیا
۲۲۵	قلعه ی آتروپاتنا (ضحاک)
۲۲۸	مجموعه ی تخت سلیمان (شیز)
۲۳۳	دمیرقایی (دریند)
۲۴۳	ایچری شهر باکو
۲۴۵	آتشکده ی سوراخانی باکو
۲۴۶	قنر قالاسی باکو
۲۴۹	دش قلعه ی ضحاک
۲۵۰	قلعه ی بد کلیر
۲۵۴	منابع

۲۵۷	آذربایجان پس از اسلام
۲۶۳	منابع

۲۶۵	آران
۲۶۸	قلعه ی گنجه

۱۷۰	مناره‌ی شمگیر آران
۲۷۲	پل‌های خدافرین
۲۷۴	منابع

۲۷۵ شیروانشاهان و مکتب شیروان-آبشرون

۲۸۰	مسجد سنئق قالاسی (محمد) باکو
۲۸۳	آرامگاه ملک ازدر لاجین
۲۸۳	خانقاه البیجه
۲۸۴	مجموعه‌ی دینی پیر سعادت (پیر حسین)
۲۸۷	نارین قالا دمیرقایی
۲۸۸	مجموعه‌ی شیروانشاهی
۲۹۸	کاخچین توربلی
۲۹۹	مسجد کی قباد
۳۰۰	مسجد جامع استق
۳۰۳	مسجد سنگی ترک میانه
۳۰۵	قلعه‌های آبشرون
۳۰۵	قلعه‌ی چهارکوش مردیکان (آخستان)
۳۰۶	قلعه‌ی شیخ مردیکان
۳۰۷	قلعه‌ی نارداران
۳۰۸	قلعه‌ی رامانا
۳۰۸	قلعه‌ی باینل
۳۰۹	قیز کوربوسو میانه
۳۱۰	مقبره‌ی پیر حسین جعفرآباد
۳۱۱	کاروانسرای سنگچال
۳۱۲	مقبره‌ی شیخ بهالدین قبله
۳۱۳	مقبره‌ی میر علی فضولی
۳۱۴	مسجد رحیمه خاتون نارداران
۳۱۵	مسجد قارقا بازار
۳۱۶	عینالی تبریز
۳۱۸	منابع

۳۲۱ سلجوقیان و اتابکان آذربایجان

۳۲۴	جمعه مسجد اردبیل
۳۲۷	مسجد جامع تبریز
۳۲۸	مسجد جامع اهر
۳۲۹	مسجد جامع اورمیه
۳۳۳	مسجد جامع سجاس
۳۳۵	منابع

۳۳۷	سلجوقیان و مکتب قزوین همدان
۳۳۹	جمعه مسجد قروه
۳۴۰	گنبد های خرقان
۳۴۱	گنبد حیدریه
۳۴۲	گنبد علویه
۳۴۳	مقبره ی قربان
۳۴۴	مقبره ی چلبی اوغلی شیخ براق
۳۴۵	مقبره ی امامزاده اظهر
۳۴۶	منابع

۳۴۷	اتابکان و مکتب مراغه - نخجوان
۳۵۱	گنبد سرخ مراغه
۳۵۳	مقبره یوسف ابن قصیر نخجوان
۳۵۴	برج مدور مراغه
۳۵۵	سه گنبد اورمیه
۳۵۶	مجموعه ی اتابکان و مقبره ی مومنه خاتون
۳۶۰	مقبره ی کیلانی
۳۶۱	مقبره ی گودی خاتون در مجموعه قره باغلار
۳۶۲	گنبد کبود (گوی) مراغه
۳۶۴	گنبد مقبره ی برده
۳۶۵	گنبد غفاریه ی مراغه
۳۶۶	بقعه الله علی الله خیابو (مشکین شهر)
۳۶۷	گنبد الله الله اردبیل
۳۶۸	برج دوزال
۳۶۸	امامزاده یاخود گنجه
۳۷۰	منابع

۳۷۳	مکتب تبریز اول (دوره ی ایلخانی)
۳۷۸	ویژگی های عمومی معماری ایلخانی
۳۸۲	رصدخانه ی مراغه
۳۸۶	شام غازان تبریز
۳۹۳	ربع رشیدی تبریز
۴۰۳	مجموعه ی علیشاه (ارگ) تبریز
۴۰۸	باغ فتح آباد (یت اوا) تبریز
۴۱۱	مجموعه ی سلطانیه
۴۱۵	مسجد امامزاده برده
۴۱۶	قره قویونلوها و مسجد کبود (گوی مسجدیت) تبریز
۴۲۳	مسجد جامع مرند
۴۲۶	مسجد پل سنگی (داش کوریو) تبریز

۴۲۶	بنای مطلب خان خوی
۴۲۸	آق قویونلوها و مجموعه‌ی صاحب آباد - صاحب‌الامر (سامان میدانی) تبریز
۴۳۵	

منابع

۴۴۳ مکتب تبریز دوم (دوره‌ی صفوی)

۴۴۹	بقعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی
۴۵۳	میدان دارالسلطنه‌ی (آت میدانی) قزوین
۴۵۵	مسجد کبیر قزوین
۴۵۸	بقعه‌ی شاهزاده حسین قزوین
۴۵۹	بل عباسی قزوین
۴۵۹	مسجد شیخ شهاب اهر
۴۶۱	بل آجی جای تبریز
۴۶۲	مسجد شاه طهماسب (بقعه‌ی صاحب‌الامر) تبریز
۴۶۳	کوشک خلعت پوشان تبریز
۴۶۶	مدرسه‌ی اردوباد
۴۶۷	حمام کردشت خلفا
۴۶۹	مسجد جامع مهاباد (ساووج بولاغ)
۴۷۲	مناره شمس تبریزی در خوی
۴۷۴	بازار اردبیل
۴۷۵	بازار قزوین
۴۷۸	

منابع

۴۸۱ شیوه‌ی سهند

۴۹۱	مسجد عجب شیر
۴۹۳	مسجد میدان بناب
۴۹۵	آق مسجد (سفید) مراغه
۴۹۷	مسجد اسماعیل بیگ بناب
۴۹۹	مسجد قاضی مراغه
۵۰۱	مسجد کبود (کوی مسجد) مراغه
۵۰۳	مسجد زرگران بناب
۵۰۴	مسجد جامع زوؤوشت (زاوشت)
۵۰۶	مسجد جامع گوگان
۵۰۸	مسجد میتراوا (مهرآباد) بناب
۵۱۱	مسجد ملا رستم مراغه
۵۱۳	کاخ چهلستون قزوین
۵۱۶	عمارت کلاه فرنگی ماکو
۵۱۷	

منابع

۵۱۹ شیوه‌ی التقاطی (دوره‌ی قاجار)

۵۲۴	بازار بزرگ تبریز

۵۲۷	بازار امیر
۵۳۲	راسته بازار
۵۳۲	سه تیمچه‌ی حاج شیخ
۵۳۳	تیمچه‌ی حاج صفر علی
۵۳۵	تیمچه‌ی حاج محمد قلی
۵۳۶	سرای شیخ کاظم
۵۳۹	تیمچه و سرای یکی قاپنلار (دو دری‌ها)
۵۴۰	سرای گۆرجۆلر
۵۴۱	باشماخ‌چی بازار (بازار کفاشان)
۵۴۱	بازار شیشه‌گر خانه
۵۴۱	یمنی دوز بازار
۵۴۱	تیمچه و سرای میرزا شفیع
۵۴۴	بازار صادق‌یه
۵۴۴	عباجی بازار
۵۴۴	بازار حرمخانه
۵۴۵	فتز بستی بازاری
۵۴۵	تیمچه‌ی مظفریه
۵۴۸	بازار مسگول
۵۴۸	کاروانسرای شبلی
۵۵۰	بازار زنجان
۵۵۳	مسجد مدرسه علی اکبر اردبیل
۵۵۴	قلعه‌ی شاه بلاق
۵۵۵	مسجد حجت‌الاسلام تبریز
۵۵۷	مسجد سبز (امام جمعه) تبریز
۵۵۸	حمام نویر تبریز
۵۵۹	یخچال دوقوز پيله اورمیه
۵۶۰	گۆی مسجد (کبود) ایروان
۵۶۵	مدرسه سردار قزوین
۵۶۶	شاه گۆلۆ (اتل گۆلۆ) تبریز
۵۶۹	برج یانقین (آتش‌نشانی) تبریز
۵۷۱	قونقا-تبریز
۵۷۳	عالی قاپو (شمس‌العماره) تبریز
۵۷۵	خانه‌ی امیر نظام تبریز
۵۷۶	باغ جوق ماکو
۵۷۸	ایرای تبریز
۵۸۲	منابع

تشکر و قدردانی

یک اثر با هر محتوایی که باشد حاصل تلاش افراد بسیاری است که معمولاً تأثیر آنها غیرمستقیم ولی اساسی می‌باشند. از نانوائی که خود، نان سوا می‌کند تا نامه‌رسانی که مقاله-ای را خارج از وقت اداری زودتر تحویل می‌دهد و یا دوست، هم اتاقی و همسایه‌ای که بجای شما خرید می‌کند تا وقت کافی برای تمرکز داشته باشید نیز به نوعی در آن اثر سهیم می‌باشند. حتی گاهی افراد دیگری در آن موثر می‌باشند که اصلاً متوجه نقش آنها نمی‌شویم.

ولی اشخاص مشخصی هستند که نقش و تأثیر آنها بسیار مشهود می‌باشند. از اینرو از جناب آقای محمد رحمانی‌فر برای راهنمایی‌های تاریخی و نگارشی، تهیه‌ی اسناد و کتب علمی تشکر ویژه به عمل می‌آید. از جناب آقای معمار مهدی ذاکری حدادان جهت تهیه و ارائه‌ی اسناد و نقشه‌های معماری قدردانی می‌شود. سپاس از جناب آقای رحیم رئیس‌نیا که ترجمه‌ی کتاب مطرقچی را در اختیار بنده گذاشتند و نیز در این راستا از دکتر سامان نظامی و جناب آقای دکتر قرشی تشکر می‌گردد. از جناب آقای صمد علیون برای اصلاح طبقات، ادوار و قدمت آثار معماری حسنلو تشکر می‌شود. سپاس از اساتیدی که موفق به زیارت ایشان نشده-ام ولی از یافته‌های علمی و اساطیری ایشان که از جانب دوستانشان ارائه شده‌اند، استفاده نموده‌ام. از جناب آقای پروفسور علی داشقین و جناب آقای دکتر داریوش ستارزاده برای نقدها و راهنمایی‌های هرچند مختصر ولی صادقانه‌ی ایشان قدردانی بعمل می‌آید. از جناب آقای سعید باباپور برای بازخوانی مباحث فلسفه‌ی هنر و از جناب آقای دکتر احداشه اعظمی جهت عکسبرداری از مناطق مرند تشکر می‌گردد.

در آخر از پدرم و مادرم و تمام خانواده‌ام تشکر می‌کنم که مضمّت‌های بسیار تحمل کرده و شرایطی مهیا ساخته‌اند که امکان ادامه کار برایم ممکن گشت. از تک تک افرادی که به هر نحوی انگیزه‌ی مضاعفی برای به اتمام رساندن کتاب حاضر به بنده جبر نمودند سپاسگزاری می‌کنم.

قصد مقدمه نویسی ندارم. باید اعتراف کنم که صلاحیت این کار را در خود نمی بینم. اگر تواضع بیش از اندازه‌ای که جناب آقای اوریا در نگارش مقدمه‌ی کتاب از خود نشان داده‌اند نظرم را جلب نمی‌کرد، نیازی به نوشتن این سطور احساس نمی‌کردم. اصولاً ما شرقی‌ها انسان‌های عجیبی هستیم. یا فوق‌العاده مغروریم یا فوق‌العاده متواضع. بی‌شک آقای اوریا بالاخص اوریایی که مقدمه کتاب را به نگارش درآورده از دسته دوم هستند. ایشان در مقدمه‌ای که بر این کتاب نوشته‌اند کوچکترین اشاره‌ای به زحماتی که در نگارش این کتاب متحمل شده‌اند، ننموده‌اند. ایشان نوشته‌اند که به‌خاطر این کتاب پروژه‌های متعددی را رد کرده‌اند و با اینکه مهندس قابلی هستند با قناعت تمام، شاید بهتر است بگویم با ریاضت تمام، سالیان متمادی وقت و انرژی خود را مصروف تحقیق و پژوهش جهت نگارش این کتاب نموده‌اند. ایشان حتی عنوان ننموده‌اند که این کتاب اولین کتابی است که به‌صورت جامع، تاریخ معماری آذربایجان را مورد بررسی و مطالعه قرار داده است. اولین بودن، امتیازی نیست که به این سادگی‌ها بتوان از آن صرف‌نظر کرد. شاید اولین‌ها همواره بهترین‌ها و کاملترین‌ها نباشند ولی آنچه مسلم است اولین‌ها همواره راهگشای بهترین‌ها و کاملترین‌ها بوده‌اند و خواهند بود. از اینرو من این اثر ارزشمند را برج می‌نهم و باور دارم که انتشار این اثر نقطه‌ی عطفی در تاریخ معماری آذربایجان و ایران خواهد بود.

با احترام

محمد رحمانی‌فر

تبریز ۹۳/۷/۶

مطالعات معماری ایران با کاستی‌های فراوانی مواجه است که به هیچ وجه نمی‌توان مطالعات مذکور را نمایانگر کل دانست. چرا که شکاف‌های فاحشی در آن مشاهده می‌شود که شاید اغلب این ناهمگنی‌ها نه از قصد بلکه به لحاظ بی‌اطلاعی یا بی‌توجهی نویسندگان از گنجینه‌های عظیم فرهنگی-هنری مناطق مختلف این جغرافیای وسیع و بخصوص آذربایجان در طول دوره‌های مختلف تاریخ ایران می‌باشد. از اینرو بهتر می‌بود بررسی معماری بخش‌هایی از ایران بعنوان معماری کل ایرانی معرفی نمی‌گشت.

از آنجایی که ایران مختص به یک قوم، منطقه و زبان بخصوصی نبوده و تمامی اقوام و فرهنگ‌های ساکن در مناطق مختلف آن با هر زبان و آیینی که باشند در حد توان و داشته‌های خود موجب شکوفایی فرهنگ این مرز و بوم را فراهم ساخته‌اند، لذا بررسی بخش‌هایی از آن همچون معماری آذربایجانی، پارسی و خراسانی و معرفی آن بعنوان معماری کل ایران بدور از حقیقت و منسوخ است.

معماری هر منطقه ارتباط مستقیمی با شرایط جغرافیایی و اقلیمی آن منطقه داشته و نیز سازماندهی عناصر معماری در کلیت منسجم شده‌ی آن وابسته به مولفه‌های فرهنگی جوامع نیز می‌باشد، هرچند که این فرهنگ جزوی از یک جغرافیای سیاسی بزرگتر باشد. نمی‌توان هنر یک اجتماع بزرگ را بدون قبول گوناگونی‌های فرهنگی آن اجتماع بررسی و به یک نتیجه‌ی واقعی، سازنده و وحدت بخش رسید.

نباید فراموش کرد که گوناگونی‌های فرهنگی اقوام در بخش‌های مختلف جغرافیایی سرمایه‌های معنوی آن جامعه بوده، حس رقابت و موجبات شکوفایی آن را فراهم می‌سازند. باید فرهنگ‌های مناطق مختلف کشور را شناخت و با احترام با آنها برخورد نمود و هنر خود را با افتخار به دیگر ملل ارائه کرد.

ذکر حقایق و تفاوت‌های یک جامعه طبیعت هر اجتماع پیشرفته‌ای می‌باشد و به‌جای حذف وقایع تاریخی دیگران باید در جستجو و بررسی داشته‌های واقعی خود بود و خواجه حافظ شیرازی چه زیبا بیان می‌کند که:

همچنین پس از ورود آشوریان، هخامنشیان، اعراب و مغولها و آمیختگی آنان با عیلامیان، کاسی‌ها، لولوبیان، گوتی‌ها، مانائی‌ان، کاسپی‌ها، اورارتو و در نهایت مادها که در واقعیت این سرزمین رخ داده است دیگر نمی‌توان به دنبال نژاد یا قوم خالصی بود تا برایش تعصبات کورکورانه به خرج داد! هر چند که این امر به نوبه‌ی خود از منظر اخلاقی یک امر نکوهیده و منسوخ می‌باشد. همچنین نقش اندیشه‌های اسلامی مبنی بر برابری ملل را در این موضوع را نمی‌توان نادیده گرفت که انکار چندیست رو به فراموشی گزارده است.

محدود کردن تاریخ هنر ایران به دو هزار و چند صد سال و طبقه‌بندی آثار بدست آمده به دوران ماقبل و بعد از آن تاریخ که تحفه‌ی دیکتاتور پهلوی به مردمان این سرزمین بود، بمعنی تقلیل و صرف‌فطر کردن از داشته‌های فرهنگی بومیان باستانی ساکن در این جغرافیای مقدس می‌باشد. هرچند که شاید قوم یا ملت بخصوصی مستقیماً بعنوان وارثان آن ملل در بین اقوام امروزی حاضر نباشند، باز هم اخلاق بر حفظ، امانتداری و معرفی داشته‌های آنان در حد توان حکم می‌کند.

رسالت این کتاب ذکر بخش‌هایی از داشته‌های هنری و بخصوص آن دسته از آثاری است که در جغرافیای سیاسی ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، می‌باشد تا شناخت جامع‌تری از داشته‌های فرهنگی و هنری آن به خوانندگان عزیز ارائه گردد. این اثر تنها مروری به هنر معماری آذربایجان از عصر حجر تا دوره‌ی قجر می‌باشد. به همین خاطر اینجانب از ارائه‌ی آن بعنوان معماری ایرانی پرهیز مانده‌ام تا به معنی بی‌توجهی به آن دسته از آثار ایرانی خارج از جغرافیای فرهنگی آذربایجان قرار دارند، تعبیر نشود.

بدون شک آذربایجان مهمترین نقش را در تحولات هنری، فرهنگی و اجتماعی ایران بر عهده داشته و دارد. ولی با این وجود علاوه بر آذربایجان در گوشه و کنار ایران تمدن‌ها و فرهنگ‌های باشکوهی موجود بوده که بر دیگر ملل همجوار سایه افکنده است. تمامی اقوام ساکن در جغرافیای سیاسی ایران از جمله آذربایجان نیز از آنها متأثر شده‌اند.

آذربایجان سرزمین آتش است و آئین زرتشت که در آن آتش از تقدس ویژه‌ای برخوردار است را می‌توان تأویل صوری از آئین میترا دانست که ریشه در این سرزمین دارد. اولین دولت وحدت ملی ماد-ماننا در غرب اتوریاتگان پایگذاری شد. اتوریات سردار سپاه آذربایجان بود که پس از شکست داریوش سوم از اسکندر مقدونی در جنگ گائوکاملا توانست آذربایجان را از هجوم اتحاد یونانیان

حفظ نماید. در زمان ساسانیان جنبش سرخ‌جامگان که در برابر نظام اشرافی و طبقاتی ساسانیان قیام کرد در آذربایجان مستقر بودند. اولین امپراطوری شیعی در اینجا شکل گرفت. عطر بهار مشروطه در میان غبار استعمار و استبداد نیز از آذربایجان به مشام رسید. قدیمی‌ترین پل و قناتها، اولین شهرداری، اولین اداره‌ی نظمیه، اولین ترن شهری، اولین اداره‌ی آتشنشانی، اولین خیابان آسفالت، اولین چاپ و چاپخانه، اولین کتابخانه، اولین سینما، اولین کودکستان، مدرسه‌ی ابتدایی و کر و لاله‌ها، اولین مرکز تلفن و برق، اولین پول کاغذی و سکه‌ی ماشینی، اولین موسسه‌ی خیریه‌ی غیر دولتی و نیز بزرگترین بازار سرپوشیده‌ی جهان در تبریز احداث شده است. اینها تنها و تنها گوشه‌هایی از اهمیت آذربایجان و تأثیر آن در تحولات ایران می‌باشند. همچنین شیوه‌ها و مکاتب معماری بومی آذربایجان الگوهی اصلی شیوه‌های پارسی و اصفهانی می‌باشند. ولی از آنجایی که قبلاً هم ذکر شد، روند این تأثیرات یکسویه نبوده و برای مثال در مکتب معماری نخجوان از شیوه‌های خراسانی تأثیر پذیرفته است. از آنجایی که موضوع این کتاب تاریخ معماری آذربایجان می‌باشد لذا مرور تحولات مذکور که در ارتباط مستقیم با اسلوب‌های معماری دوران مختلف می‌باشند، ضروری است.

معماری نمودار فرهنگی یک جامعه می‌باشد و بر اساس نیازهای آن بیان می‌شود. بیان شکلی آن وابسته به محیط جغرافیایی، شرایط اقتصادی و فنون اجرایی رایج بوده و نیز بیان محتوایی این نمودار بصری وابسته به باورهای آئینی، آداب و رسوم موجود در بطن آن جامعه می‌باشد که خواسته یا ناخواسته نمود آن جامعه را نمودار می‌سازد. از اینرو برای شناخت و تطبیق هرچه بهتر معماری مناطق مختلف، آگاهی از جغرافیا، اقتصاد و بافت آئینی آن جامعه را نمی‌توان امری کاملاً مستقل پنداشت.

در بخش اول این کتاب به بررسی برخی از سایت‌ها، غارها و تپه‌های باستانی موجود در آذربایجان پرداخته شده است که مربوط به دوران سنگ تا مفرغ می‌باشند. در این راه از منابع مختلف تاریخی همچون یافته‌های باستانشناسی، آثار اساطیری همچون حماسه‌ی گیلگمش و تطبیق آن‌ها با نقشه‌ها، موقعیت‌ها و ویژگی‌های بدست آمده استفاده شده است.

بخش دوم مختص شیوه‌ی میترا می‌باشد. میترائسم یا آئین میتره که در برگردان فارسی مهرپرستی ذکر شده است) ریشه در باورهای ساکنین باستان آذربایجان دارد که این باور علاوه بر آذربایجان به آناتولی و سراسر ایران نیز گسترش یافته بود. میترائسم در زمان اشکانیان حتی در اروپا نیز نشر یافت که معابد میترا رقیب اصلی کلیسای روم محسوب می‌شدند. در این بخش به نحوه‌ی

سازماندهی فضاهای معماری با توجه به محتوای آیینی میترا پرداخته شده است. نیز ارتباط معماری با ادبیات، موسیقی، مجسمه‌سازی و رقص آذربایجانی به تصویر کشیده شده است.

از آنجایی که این بخش به روش کتابخانه‌ای بررسی شده است، حداقل امکان سعی در تطابق هرچه صحیح‌تر روایات تاریخی با فرهنگ، جغرافیا و عناصر معماری و هنری بدست آمده با یکدیگر شده است. لذا اساس این تطابق را گزارشات لشکرکشی‌های سارگون (پادشاه آشور) به آذربایجان و آثار مکتوب و ملموس بدست آمده از منطقه تشکیل می‌دهند. از تأمل در آن گزارشات تصویر نزدیکی به واقعیت مکانی آذربایجان در آن زمان در ذهن خواننده شکل می‌گیرد.

بخش سوم به معماری مادها اختصاص داده شده است که نمی‌توان آنرا از معماری مائانی تفکیک نمود. از آنجایی که در راستای پروسه‌ی ملت‌سازی دیکتاتور پهلوی تاریخ ایران به ناحق به ۲۶۰۰ سال قبل تقلیل داده شده است، از اینرو در اکثر نوشته‌هایی که در آن راستا نگاشته شده‌اند به معماری مائانها و مادها بهای چنانی داده نشده است. در این بخش نیز گزارشات لشکرکشی سارگون و اندک اسناد موجود بدست آمده از بخش ماد کاخ خرابیاد آشور در بین‌النهرین، پایاننامه‌های رشته‌ی باستانشناسی دانشگاه بوعلی‌همدان مورد بررسی و تطابق داده شده‌اند.

بخش چهارم ظرافت و غنای معماری اورارتوها را گردآوری و به تصویر کشیده است. از توجه به معماری اورارتویی می‌توان به اهمیت آذربایجان در تحولات معماری پارسی پی برد. هخامنشیان عناصر و فنونی که اورارتوها در معماری، شهرسازی و بطور کلی در عمران و آبادانی بکار برده بودند را به نحوه شایسته‌ای در معماری خود بکار گرفتند ولی چون سیوه‌ی معماری اورارتویی مختص اقلیم سرد و خشک آذربایجان و آناتولی بود لذا تقلید و تکرار عناصر غیر بومی آن در اقلیم کویری یکی از دلایلی بود که مجموعه‌های معماری هخامنشی تخریب گشته و با ناقص و نیمه کاره رها شده‌اند.

در این بخش از منابع و یافته‌های ارزشمند باستانشناسی همچون پروفیسور ولفرام کلایس، مایکل دایسون، یاسمین کوشلو، احمد حمدی، جواد مشکور، بهمن فیروزمند، علیرضا هژیری نوبری و ترجمه‌های صمد علیون استفاده شده است.

بخش پنجم به تاریخ آثرویات و آثار معماری در دوره‌ی ساسانیان اشاره‌ای کرده است. زمانی که مجموعه‌های شهری مهمی از قبیل شیز، باکو و دمیر قایی احداث شده‌اند. از نوشته‌ی رحیم رئیس-نیا، منابع یونسکو، نگاره‌های ابراهیم صفرو، آکادمی ملی آذربایجان و نوشته‌های جعفر قیاسی استفاده‌ی بهینه شده است.

بخش ششم تنها اشاره‌ای کوتاه به بخشهایی از آذربایجان پس از ورود اسلام دارد. بخش هفتم به اهمیت آران و رواج دیوارهایی متشکل از آجرهای سرخ رنگ و سنگ دارد که در گنجه رواج پیدا کرد.

بخش هشتم به معرفی شیوه‌ی شیروان-آشرون محدود می‌شود که برای اولین بار شاهد ظهور عناصر اسلامی در معماری آذربایجان هستیم. به واسطه‌ی شیوه‌ی شیروان-آشرون نحوه‌ی گذر از دوره‌ی ساسانی به سلجوقی و ایلخانی یا به عبارتی دوره‌ی اسلامی آذربایجان آشکار می‌شود. در شیوه‌ی شیروان عناصر اسلامی به شیوه‌های معماری در دوره‌ی ساسانی اجرا شده‌اند که مساجد سنگی از نمونه‌های بارز آن می‌باشند. همچنین در این بخش می‌توان به تاثیر شیوه‌ی خراسانی در مواردی از آثار شیوه‌ی شیروان آذربایجان اشاره نمود. این بخش از کتاب حاضر بر اساس مقالات کهربار جعفر قیاسی، ابراهیم صفرو و بهرام آجرو با نام **معماری شیروان** طبقه‌بندی شده است و برای تطبیق آثار موجود در این شیوه کتاب **معماری اسلامی** نوشته‌ی هلن براند مورد بررسی قرار گرفته است.

بخش نهم اشاره‌ای کوتاه به شیوه‌ی اتابکان آذربایجان در دوره‌ی سلجوقی دارد که محدود به ساخت مساجد تک محوری شده است. معماری سلجوقی که شادروان محمد کریم پیرنیا در کتاب **سبک‌شناسی معماری ایرانی** از آن بعنوان شیوه‌ی رازی نام برده است، از ویژگی‌های متنوع و مختص هر منطقه برخوردار بوده است که تنها از آثار بدست آمده از دوره‌ی اتابکان آذربایجان و فقط در چند مکتب مجزا می‌توان به معرفی برخی از ویژگی‌های آن اشاره کرد.

بخش دهم به بررسی آن دسته از آثار بدست آمده از دوره‌ی سلجوقی پرداخته است که در حوالی قزوین-همدان و با ویژگی‌های متمایزی از سایر بناهای این دوره که در سایر نواحی بنا شده‌اند، پرداخته است.

بخش یازدهم نیز مقارن با دوره‌ی سلجوقیان می‌باشد ولی محدود به مکتب مراغه - نخجوان می‌شود. البته از منظر سبک‌شناسی معماری شاهد بناهایی هستیم که در یک مکتب طبقه‌بندی می‌شوند ولی جدا از آن منطقه یا دوره‌ی تاریخی مورد بحث بنا شده‌اند.

بخش دوازدهم به شرح دوره‌ی ایلخانی و مکتب اول تبریز پرداخته است. در این دوره‌ی تاریخی مجموعه‌های علمی، پژوهشی ارزشمندی از قبیل رصدخانه‌ی مراغه، دانشگاه بین‌المللی ربع رشیدی تبریز و چندین مجموعه‌ی مذهبی و عمومی احداث شده است. همچنین چارچوب‌های مکتب اول تبریز پس از دوره‌ی ایلخانان یعنی در دوران قره‌قویونلوها و آق‌قویونلوها که تقریباً ثابت ماند بررسی شده است تا اینکه صفویان مکتبی جدید را ارائه نمودند.

بخش سیزدهم مختص معماری صفویان در خانات آذربایجان می‌باشد که با مکتب دوم تبریز بیان شده است. در اصل مکتب دوم تبریز نیز همچون مکتب اول با نقاشی و خطاطی آغاز می‌شود. از اینرو تأثیرات نگارگری و خطاطی را نمی‌توان در معماری آذربایجانی دوره‌ی صفوی نادیده گرفت. علاوه بر تزئینات داخلی مجموعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیل می‌توان به نگاره‌های چوبی مساجد بناب، مراغه و دامنه‌ی غربی سهند اشاره کرد که به لحاظ آنکه ساخت مساجد مذکور به شیوه‌ی متمایزی انجام پذیرفته است در بخش چهاردهم ارائه شده‌اند.

همانگونه که ذکر شد، مساجد چوبی مراغه، بناب و گویکان به لحاظ نگاره‌های منحصر به فرد خود معروف می‌باشند. نمونه‌های اولیه‌ی آن مربوط به دوره‌ی ایلخانی می‌باشند. اکثر مساجدی که در آن نگاره‌هایی با موضوع عاشورا و حماسه‌ی حسینی بکار رفته است مربوط به دوران بعد از صفوی و حتی قاجار نیز می‌باشند. اینگونه مساجد با شیوه‌ی سهند بیان شده‌اند. برای به تصویر کشیدن نمونه‌های بصری این بخش از تحقیقات فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی با عنوان **نگاره‌های چوبی مساجد آذربایجان شرقی** استفاده شده است.

بخش پانزدهم مصادف است با چندگانگی فرهنگی در دوران قاجار، شازده‌هایی که بدون توجه به پایه‌های فرهنگی و تکنیکی جامعه معماری کارتیستالی را رواج دادند، روس‌ها که برای تسریع در امر حمل و نقل قونقا را وارد سازمان سنتی شهر تبریز نمودند. اداراتی که بر پایه‌ی بروکراسی بنا شدند. بعدها ایرا به تأسی از شیوه‌ی روکوکوی غرب احداث شد. بازار به روال سنتی خود ادامه می‌داد و

خانه‌هایی که کشمکش میان سنت و تجدد را به تصویر می‌کشند. همه و همه نشان از یک هرج و مرج هویتی دارند. که نمی‌توان تنها دلیل آنرا بی‌کفایتی حکومتی دانست. چرا که قاجاریان غلام‌رغم بی‌کفایتی‌های خود مبنی بر افول دست‌آورد‌های ایلخانان و صفویان، حداقل مانع از مستعمره شدن ایران توسط قدرت‌های روس، انگلیس و فرانسه شدند (البته این ادعا دلیلی بر تکریم سهل‌انگاری‌های قاجار یا نادیده گرفتن تأثیر سلطه‌ی فرهنگی غربی‌ها نمی‌باشد). در نتیجه پس از کودتای رضاخان، آرمان‌های انقلاب مشروطه یعنی **تجدد و رویکرد ملی‌گرای** با مدرنیزاسیون یا همان تقلید کورکورانه از غرب و رویکرد ملی‌گرایانه نیز با بازگشت به ۲۶۰۰ سال قبل و تقلید از هخامنشیان جایگزین شدند. جعل آثار تاریخی و بروسه‌ی کشف حجاب نیز در همین راستا انجام می‌گرفت.

به هر حال معماری عینی‌ترین هنری است که با آن می‌توان نسبت بیشتری از روح زمان یک جامعه را درک کرد. فضایی که با یک اثر معماری تعریف می‌شود محدود به یک مکان مشخصی است که کیفیت مولفه‌های آن همواره ثابت مانده ولی حس فضایی حاصل از آن وابسته به زمان آن تغییر می‌کند.

اگر معماری را روند خلق فضا فرض کنیم، از اینرو در هر فعالیت اجتماعی نیز حضور دارد و بهتر است بگوییم هر فعالیت اجتماعی که منجر به جهت‌گیری‌های فرهنگی می‌شود، در یک فضای معماری شده شکل می‌گیرد و معماری در کیفیت آن نقش ویژه‌ای ایفا می‌کند. از طرفی در یک روند متقابل ویژگی‌های خود را بر اساس همین فعالیت‌ها باز تعریف می‌کند. زیرا فضا مفهومی ذهنی است که با یک امر عینی محدود و پس از تعیین حدود آن تعریف می‌شود. از اینرو روند تغییرات فرهنگی یک جامعه و گذر زمان در معماری آن نمایان می‌شود. در صورتی که شعر و موسیقی فرا مکانی بوده و فضای عینی نقاشی تنها در دو بعد امتداد می‌یابد و تجسم فضایی آنها یک تجربه‌ی ذهنی می‌باشد، لذا نمی‌توان حس فضایی آنرا عیناً خارج از ذهن تجربه کرد.

به هر حال آثار هنری و بویژه نمادهای موجود در آن به هر معنی و مفهومی که خلق شده باشند در نزد مخاطبان آن اثر بر اساس **پیش زمینه‌های تاریخی و افق انتظارات** آنان تأویل می‌شوند. این امر طبیعت آثار هنری و ادبی می‌باشد که یک اثر و حتی یک کلمه یا اسمی که دلالت بر یک نمود واحد دارد در نزد مخاطبان به چندین صورت متفاوت تأویل گردد. تا زمانی که این تأویل‌های

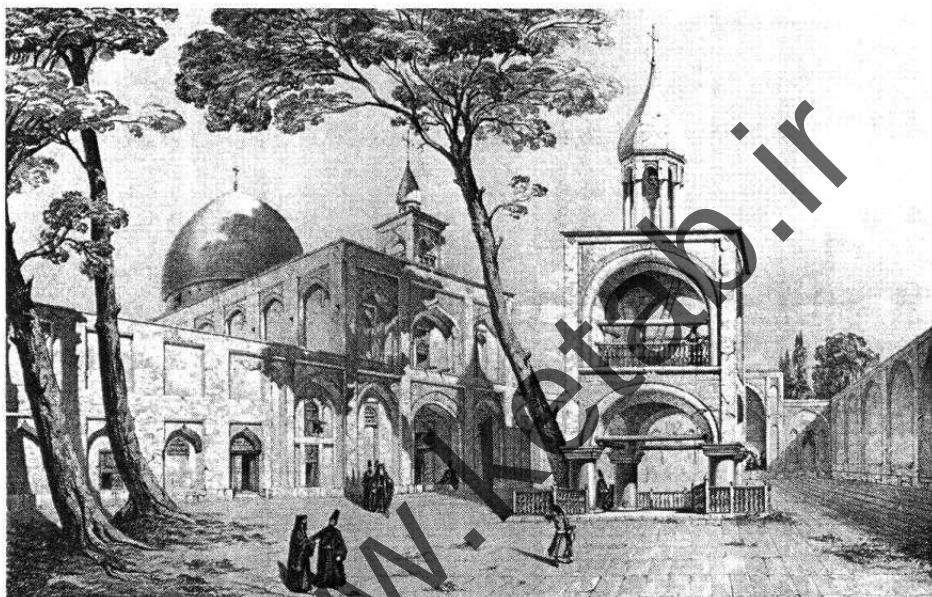
متفاوت به وانمودهای منسجمی تبدیل نگشته باشند بعنوان پارادوکس نیز قلمداد نخواهند شد، و هر مخاطب بر اساس پیش‌زمینه و افق‌های خود داوری خواهد کرد.

نیت مولف که در ادبیات با آن سروکار داریم و در فلسفه‌ی هنر بسیار از آن سخن رفته است، در معماری با ایده‌ی معمار بیان می‌شود. ایده‌ی معمار نیز به پیش‌زمینه‌ی تاریخی و افق انتظارات آن وابسته است چرا که در معماری با مقوله‌ی کاربری فضاها در ارتباط می‌باشد. ولی یک اثر هنری بطور مستقل حقیقتی فراتر از نیت معمار را بیان می‌کند که بطور غیر مستقیم به پیش‌زمینه‌ی تاریخی معمار اشاره دارد. این امر نه از ادعای هنرمند بلکه تنها از بررسی اثر هنری یا معماری قابل درک است. برای مثال می‌توان به کلیسای وانک جلفای اصفهان اشاره کرد که با توجه به عناصر و مصالح بکار رفته در آن حس مسجد بودن آن بیشتر از کلیسا بودن آن در ذهن مخاطب تداعی می‌شود. حال آنکه معمار آن بنایی را با کاربری مذهبی برای آرامنه طراحی کرده است که در ضمیر ناخود آگاه خود متأثر از شیوه‌های معماری آذربایجانی و فرهنگ اسلامی بوده است (تصویر الف). مسجد کبود تبریز یا فیروزه‌ی اسلام نیز مصداق دیگری است که معمار متأثر از پلان پیشیل-جامع بورسای بوده است. از اینرو برای درک صحیح‌تر تاریخ بهتر است مستقیماً به آثار هنری و بخصوص معماری مراجعه گردد که حقیقتی فراتر از نیات سازندگان و مفسرین را بیان می‌کنند. البته نباید فراموش کرد که تأویل و تفسیر آثار هنری نیاز به آگاهی از شرایط موجود در زمان ساخت آثار دارد.

دیگر مصداق بارزی که می‌توان برای پیش‌زمینه‌ی تاریخی و افق انتظارات نویسنده و خواننده ذکر کرد، تأویل اسم آذربایجان می‌باشد که در بین اقشار مختلف با معانی متفاوتی بیان می‌شود. بطوریکه در زبان فارسی آذر به معنی آتش بوده و آذربایکان را محل یوکانی آتش معنی می‌کنند. از طرفی عده‌ای آذربایجان را برگرفته از نام آتروپات سردار و فرمانروای آن می‌دانند. برخی نیز آذر را به خزرها نسبت می‌دهند که در ابتدا حازار تلفظ می‌شد و بعدها حازار به آذر و آذر تغییر یافته است. عده‌ای دیگر آذربایجان را متشکل از "آذ + ار + بای + گان" می‌دانند که به معنی پدر توانگر انسان از یا اسی است.

به هرحال (در تصورات) آذر در زبان فارسی به معنی آتش است. آتروپات سردار آذربایجان بوده و خزرها را حازار می‌خواندند. آذ + ار + بای + گان "نیز به پدر توانگر انسان از یا اسی اشاره دارد. حال نه میتوان یک فرد تحصیل کرده به زبان فارسی را به انکار معنی آذر از آتش واداشت و نه به همان

میزان یک فرد آشنا به ادبیات ترکی-آذری را به انکار آذ+ار+بای+گان از پدر توانگر انسان از یا اسی. همچنین نمی‌توان تاریخ را از وجود خزرها و آتروپات پاک کرد. نمی‌توان یکی را کاملاً درست و دیگری را نادرست وانمود کرد. چرا که هر کدام مخاطبین و معانی مستقلی را دارا می‌باشند و تصویری از معانی فوق نرد هر یک از مخاطبین واقعی‌تر فرض می‌شود. لذا فارغ از هرگونه نیت و تأویلی بهتر است آثار هنری مورد بررسی قرار گیرند.

تصویر الف: کلیسای وانک جلفای اصفهان (اواخر فلاندن ۱۸۲۰ میلادی)